

Pärtel Piirimäe

Inimesed ja koletised Emer de Vatteli rahvaste õiguse teoorias: tsivilisatsiooni küsimusest valgustusaja Euroopas

Avalik loeng 29.09.2017

Loeng koosneb neljast peamisest osast. Sissejuhatuseks kõnelen oma metodoloogilistest põhihoiakutest, mille najal on minu arvates võimalik viljakalt uurida nii Eesti kui ka muu maailma mõttelugu. Kõige olulisema aspektina rõhutan vajadust mitte lahterdada Eesti ja Euroopa mõttelugu eraldi kastidesse, vaid käsitleda Eesti mõttelugu osana Euroopa (ja muu maailma) mõtteleost, millega kaasneb vajadus tõlgendada Eesti mõttelugu selle laiema mõtteleo kontekstis. Seda näiliselt enesestmõistetavat tõdemust ei saa Eesti mõtteleo senist uurimisseisu arvestades ülearuseks pidada, mida tõestavad ka minu juhendatud magistrantide ja doktorantide uurimistööd Konstantin Pätsi, Mihkel Martna, Ilmar Tõnissoni, Garlieb Merkeli jt ideedest Euroopa ja muu maailma mõtteleo kontekstis.

Loengu teises osas tutvustan šveitslase Emer de Vatteli ideid loomuõigusest, rahvaste õigusest, barbaritest („koletistest“) ja tsiviliseeritud inimestest, mis on osa minu suuremast uurimisprojektist „tsiviliseeritud rahvaste“ mõiste kohta varauusaja rahvusvahelise õiguse teooriates. Vatteli ideede najal näitan, kuidas on võimalik eritleda uusi tähenduskihte juba tuntud teostest ning arutlen laiemalt ideede leviku ja retseptiooniga seotud küsimuste üle. Loengu kolmandas osas tutvustan valgustusajastu filosoofilist ajalookirjutust, mida pole Vatteli ideestiku olulise mõjuallika ja komponendina seni piisavalt arvesse võetud. Neljandaks arutlen Eesti mõtteleo uurimisvõimaluste üle valgustusajastu õigus- ja moraalifilosoofia ning filosoofilise ajalookirjutuse kontekstis.

Emer de Vattel taaselustas oma teoses „Rahvaste õigus“ (1758) Hugo Grotiusse dualistliku käsitluse rahvaste õiguse allikatest: ühelt poolt loomuõigus ja teiselt poolt positiivne õigus (tavaõigus ja lepinguõigus). Ent Vattel paigutas selle valgustusajastu filosoofilise ajalookirjutuse konteksti, mis vaatles Euroopa ja maailma ajalugu kui progressi üha moraalsema ja kombelisema ühiskonna suunas. Maailma rahvaid kirjeldas Vattel hierarhiliselt, alates „koletistest“, kes ei pea miskiks ka kõige fundamentaalsemaid loomuõiguse reegleid, kuni „tsiviliseeritud“ rahvasteni, kes on ehitanud loomuõiguse vundamendi peale ka positiivse õiguse süsteemi ning lisaks sellele täidavad au nõutest ja kombekusest tulenevaid ettekirjutusi, mis lähevad kaugemale rangelt seadustega nõutavast. Vatteli süsteemis ja ajaloopildis mängis tähtsat rolli Vene tsaar Peeter I, kes tema arvates tõestas, et monarhist seadusandja võib ainuisikuliselt viia barbaarse rahva tsiviliseeritud rahvaste hulka. Selline kujutus Peeter I-st oli otse üle võetud Voltaire'i ajalookirjutusest. Vatteli jaoks oli Euroopa niisiis justkui omaette moraalne „vabariik“, mida reguleerisid tsiviliseeritud rahvastele omased seadused ja kombed.

Valgustusajastu filosoofide ajaloonarratiiv, mis rõhutas rahvaste astmelist või tsüklilist arengut metslusest tsivilisatsiooni, mõjutas olulisel määral varauusaja Baltikumi ja ka Eesti mõttelugu, kandudes näiteks Garlieb Merkeli ja Carl Robert Jakobsoni kaudu ka Eesti ärkamisaja ajaloopilti. Palju vähem on tähele pandud seda, et Euroopas omaks võetud narratiiv Peeter I-st kui valgustatud tsiviliseerijast oli suuresti tsaarivõimu enda poolt konstrueeritud, kusjuures selle konstrueerimise

juures mängisid rolli ka Eesti- ja Liivimaalt pärit koolitatud aadlikud, kes olid teadlikud Euroopa tavadest, ideoloogiatest ja keelekasutusest. Teisalt rändas Voltaire'i konstrueeritud Peetri-pilt ja valgustatud despotismi ideoloogia (mida mitmed teised valgustajad samas kritiseerisid) uuel kujul tagasi Balti provintssidesse, kus see mõjutas ühiskondlikku mõtet ühiskonna ülalt-alla uuendamise või „tsiviliseerimise“ osas, eriti näiteks mis puudutas pärisorjuse kaotamist jt reforme. Vatteli ja teiste valgustajate tsivilisatsiooniteooria ärgitab meid uurima tsivilisatsiooniküsimust Eestis ja Balti provintssides eri rakursside alt, sh näiteks õiguslikud diskursused 19. sajandi Tartu ülikoolis, geograafilised ja sotsioloogilis-kultuurilised konstruktsioonid barbaarsusest nii piiri taga kui ühiskonna sees või filosoofilis-ajaloolised käsitlused inimkonna progressist ja arenguetappidest.

Veelgi laiemalt võiks loengus käsitletud küsimuste valguses arutleda Eesti mõtteloo mõnede kõige keskemate probleemide ja teemade üle. Ma ei arva, et on olemas „Eesti teooria“ selles mõttes, et Eestiga seotud autorite loodud mõttekorpused on mingid iseäralikud jooned, mis on omased kogu korpusele ja samas unikaalsed võrreldes muu maailmaga. Küll aga näib, et Eesti mõtteloos on läbivaid või üha uuesti esilekerkivaid teemasid, mis on tingitud Eesti geograafilisest ja ajaloolisest asukohast keelte, kultuuride ja võib-olla ka tsivilisatsioonide piirialal. Selline asend on kaasa toonud teravama tähelepanu ruumilisele mõtlemisele ehk vaimsele geograafiale, mille juurde kuuluvad küsimused keskuse ja perifeeria suhetest, erinevatest regionaalsetest konstruktsioonidest ning ruumiga seotud metafooridest (barjäär või sild, kindlus või aken, jne). Teiseks võime Eesti mõtteloo puhul kõnelda pingeväljast väikese ja suure – ühelt poolt rahvusliku (või provintsiaalse või regionaalse) ning teiselt poolt suurriikliku-imperiaalse vahel. See pingeväli on mõjutanud nii Eestiga seotud mõtteloo autorite identiteeti kui ka nende tekstides esitatud küsimusi ja vastuseid.